

Савелина Банова

КЪМ ОПИСАНИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ГЛАГОЛНО СПРЕЖЕНИЕ

Известно е, че от теоретична гледна точка флективната морфология би могла да предостави изразяване на дадено граматическо значение с една морфема, т.е. да има съотношение едно към едно между форма и значение, но на практика това явление се наблюдава рядко и най-често в едно значение се съчетават различни флективни групи. По този начин именно се създават специфичните морфологични характеристики на всеки един език. Това са автономни морфологически структури, които трябва да бъдат описвани и анализирани в своя собствен път.

Така например, в съвременния български език език глаголите се делят на три спрежения без никакво различие в значението или функцията. Първо спрежение най-често се характеризира с твърд консонант (съотносителен по признака твърдост/мекост) на основата пред окончанието за първо лице единствено число и трето лице множествено число (*чета, четат*), понякога с несъотносителен по твърдост/мекост (*пиша, пишат; пия, пият*) и само в малка група е съотносително мек (*капя, капят*), второ спрежение – винаги с палатален консонант, обикновено съотносителен (*говоря, говорят*), по-рядко несъотносителен по признака твърдост/мекост (*уча, учат; броя, броят*), а трето спрежение окончава в първо лице единствено число на *-ам/-ям* (*обядвам, вечерям*).

Обект на настоящото изследване е една неголяма група глаголи от първо спрежение, която споделя фонологичната характеристика на глаголите от второ спрежение, а именно – в сегашно време в първо лице единствено число и трето лице множествено число крайният консонант е съотносително мек (*капя, капят*) или несъотносителен по признака твърдост/мекост (*пиша, пишат*). Общото в акцентната им характеристика е, че ударението не пада на последната сричка на основата. Изборът е продиктуван от факта, че глаголите се характеризират с тенденция към промяна на спрежението, като част от тях вече са преминали във второ спрежение, а при други се наблюдава колебание и в правописните речници се отбелязват като глаголи от първо и второ спрежение, като обикновено имат дублетни форми по отношение на спрежението и на аористната основа (*реша – ресах и реших, тътря – тътрах и тътрих* и т.н.). Поради това те представляват интерес от гледна точка на правописа и нормативността (вж. Костов 1948; Пашов 1966;

Станков 1977; Банова 2007 и др). Работата има стремеж изчерпателно да се представят този тип глаголи с оглед на правописа им (и правоговора) в съвременния български книжовен език.

Интересуващите ни глаголи са част от наследниците на трето старо-българско спрежение и при образуването на аористната основа се характеризират с консонантно редуване пред форманта *-а-*. Редуването на нечифтните по мекост/твърдост съгласни *ш, ч, ж със с, к, з (г)* (по терминологията на Пашов *историческа депалатализация*) и на чифтни по признака мекост/твърдост съгласни (по Пашов *съвременна депалатализация*) е в резултат от промените, които са се извършвали под влияние на праславянската наставка за сегашно време *-je-/-jo-* (ГСтБЕ: 274).

Глаголите¹ от първата подгрупа (по данни на ОРСБЕ) са: *пиша–пи-сах, бриша, бърша, мириша, опаша, реша, чеша, уйдиша, уйдурдиша, курдиша; кажа–казах, лижа (и ближа), вържа, мажа, нижа, режа, харижа; лъжа–лъгах, стрижа, стържа; плача–плаках, дъвча, смуча, суча, тъпча*. В нормативните речници на БАН (ПРБКЕ и НПРБЕ) формите *уйдиша, уйдурдиша, курдиша* не фигурират, а са включени новите им форми, образувани от аористната основа *уйдисам, уйдурдисам, курдисам* (вж. Пашов 1966: 34). Глаголът *грача*, който е посочен с дублетно първо и второ спрежение от Н. Костов (1948) в посочените речници е само от второ спрежение.

Глаголите от другата подгрупа са: *скубя, зобя, бъбля, мъмля, пъпля, фъфля, стеля, меля, дремя, капя, клепя, къпя, сипя, трепя, хапя, щипя, бъбря, дъдря, къкря, мъмря, пъпря, треперя, тътря, хъхря, цъцря, бъхтя, везя*. Тази подгрупа е обект на моя предходна публикация (вж. Банова 2007), затова тук няма да се спирам подробно на нея. Ще отбележа само, че при посочените глаголи се наблюдава по-голямо колебание в спрежението и по-засилена тенденция за преминаване във второ спрежение. Според мене това явление е резултат от аналогично изравняване с парадигмата на второ спрежение. Така например, в НПРБЕ глаголите *зобя, пъпля, фъфля, стеля, меля, бъбря, къкря, мъмря, пъпря, треперя, хъхря, цъцря, бъхтя*² са отбелязани от второ спрежение с аористна основа по правилата за образуване на новото спрежение, т.е. с тематична гласна *-и-* и без звуково редуване на крайния консонант по признака твърдост/мекост. Фонетичният облик на *везя* е заменен с *веза* (с твърд краен консонант), който е от първо спрежение, а *мъмля*

¹ Имат се предвид основните глаголи. Тук не са включени глаголите, при които има редуване на групи от по две съгласни, последната от които в сегашната основа е мека (напр.: *глождя, драця*), тъй като при тях от аористната основа се образува по-нова форма за сег. вр. от трето спрежение (*гложгам, дракам*).

² Тези глаголи в предходните речници се посочва или само от първо спрежение, или от първо и второ спрежение (вж. напр ПРБКЕ).

не е включен в речника. От първо и второ спрежение са глаголите *дъдря* и *тътря*, съответно с две аористни основи – *дъдрах* и *дъдрих*, *тътрах* и *тътрих*. В първо спрежение са следните глаголи: *скубя*, *дрема*, *капя*, *клепя*, *къпя*, *сия*, *трепя*, *хапя*, *щипя*. Както се вижда, тенденцията е оставила незасегнати глаголите на палатални *п'*, *м'* и донякъде на *б'*, което ограничава корелативното противопоставяне по твърдост/мекост в една по-малка група, чиито предфлексийни съгласни могат да се опишат с общи признаци [+билабиалност], [+стоп], [α-звучност].

По отношение на първата подгрупа (с нечифтна по мекост/твърдост съгласна), като изключим глагола *реша* (*се*) и *грача*, който вече е от второ спрежение, засега не се забелязва тенденция към промяна на спрежението, т.е. те си остават в първо спрежение. Вероятно обяснение за това е, че историческото редуване се възприема като допълнителен маркер при определяне на спрежението.

Да разгледаме парадигмата на глагола *реша* (*се*), представящ ни интересни данни как е отразено колебанието в спрежението му в някои граматика и речници.

Справката с граматичната литература показва следното: според Л. Андрейчин *реша* (*се*) е от първо спрежение. Глаголите, при които има редуване на шушкови съгласни *ч*, *ж*, *ш* от сегашната основа със *с*, *к*, *з* (*г*) в аористната основа, той класифицира в първо спрежение, пети разред – *дъвча–дъвках*, *плача*, *смуча*, *тъпча*, *ближа–близах*, *нижа*, *режа*, *харизжа*, *вържа*, *вежа*, *кажа*, *лижа*, *мажа*, *лъжа–лъгах*, *стрижа*, *стържа*, *бърша–бърсах*, *пиша*, *реша*, *чеша*, *мириша* (Андрейчин 1978: 153–154). П. Пашов в книгата си *Българският глагол* включва глаголът *реша* (*се*) към второ спрежение в „Особени случаи“ (1966: 50), като отбелязва, че този глагол е принадлежал към първо спрежение и поради това образува аористна основа по два начина. Първият начин е с наставка *-а-* и редуване на предфлексийната съгласна *ш/с* – *ресах*, а вторият е по правилото за образуване на аорист при глаголите от второ спрежение – *реших*, като отбелязва, че формите, образувани с първата аористна основа, „са по-употребителни“. В *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. 2: *Морфология* в раздела „Класификация на глаголите по основата на минало свършено време“ (автор П. Пашов) този глагол е във второ спрежение и е представен с двете си аористни основи (ГСБКЕ: 312). В речника на Н. Геров глаголът *реша* (*се*) е посочен от второ спрежение, макар че аористната му основа е само на *-са-х* (РБЕ: 100). В РППП глаголът *реша* (*се*) (и производните му) е от първо и второ спрежение, като са посочени двете аористни основи – *ресах* и *реших*. В ПРБКЕ и в

НПРБЕ³ глаголят *реша (се)* е от второ спрежение, но част от производните му са от първо спрежение. Направената кратка справка показва, че продължава да има колебание и неустановеност по отношение на глагола *реша*. Непоследователност се наблюдава и при производните му: *дореша, -еш, зареша, -еш, разреша, -еш* са от първо спрежение, а *пореша, -иш, посреша, -иш* и *среша, -иш* са от второ спрежение.

И така, разгледаната неголяма група глаголи проявява колебание в спрежението си и тенденция към промяната му. Тази тенденция може да се обясни, от една страна, като аналогично изравняване по фонологични причини с глаголите от второ спрежение и, от друга, като стремеж към свръхсистемност. При различните глаголи тя има различна сила на действие: промяната е по-напреднала в подгрупата с чифтна мека съгласна, като броят на глаголите, оставащи в първо спрежение и образуващи само една аористна основа, намалява. Разколебаване и промяна на парадигмата в подгрупата, характеризираща се с нечифтна съгласна по признака твърдост/мекост, се наблюдава в единични случаи. При тях се пази историческото звуково редуване на последната гласна между аористната и презентната основа и в парадигмата им има само една аористна основа.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Л. 1978, *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство.
- Банова, С. 2007, Промяна на парадигмата на някои глаголи: По данни на Нов правописен речник на българския език, изд. на БАН. *Български език* № 4, 92–95.
- ГСБКЕ – Стоянов, Ст. (гл ред.), *Грамматика на съвременния български книжовен език, т. 2: Морфология*. София: БАН, 1983.
- ГСтБЕ – Дуриданов И. (гл. ред.), *Грамматика на старобългарския език*. София: БАН, 1993.
- Костов, Н. 1948, Колебания в сегашната основа на някои глаголи. *Език и литература* № 1, 26–29.
- Пашов, П. 1966, *Българският глагол*. София: Наука и изкуство.
- Станков, В. 1977, За някои колебания в системата на българското спрежение и отражението им в правописа. *Български език* № 2, 152–154.

³ Новост в този речник е, че при глаголите от първо и второ спрежение освен формата за второ лице ед. ч. се посочва и формата за първо лице мн. ч. при глаголите от първо и второ спрежение (съответно *-еш, -ем* и *-иш, -им*). В статията за парадигмата на глагола *реша (се)* второличната форма за ед. ч. е от второ спрежение (*решиш*), а първоличната за мн. ч. е от първо спрежение (*решем*). Предполагам, че е техническа грешка.

РЕЧНИЦИ

- НПРБЕ – Станков, В. (отг. ред.), *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2002.
- ОРСБЕ – Андрейчин, Л. (отг. ред.), *Обратен речник на съвременния български език*. София: БАН, 1975.
- ПРБКЕ – Георгиева, Ел. – Станков, В. (отг. ред.), *Правописен речник на българския книжовен език*. София: БАН, 1983.
- РБЕ – Геров, Н., *Речник на българския език: Фототипно издание, ч. 5*. София: Български писател, 1978.
- РППП – Попов, Д. (отг. ред.), *Речник за правоговор, правопис, пунктуация*. София: БАН, 1998.